

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.02.023>
УДК 811.161.2'373.611:398.91(477.83/.86)"18"

Л. П. ГНАТЮК, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульв. Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601
E-mail: lidahnatjuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8318-3900>

ОКАЗИОНАЛЬНА ДЕРИВАЦІЯ ЯК ВИЯВ СПЕЦИФІКИ НАРОДНОГО МОВОМИСЛЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДОК, ЗІБРАНИХ І ВПОРЯДКОВАНИХ ІВАНОМ ФРАНКОМ)

У статті досліджено okazionalізм, засвідчені в пареміях збірки *Галицько-руські народні приповідки* (1901–1910), які записав і впорядкував Іван Франко. Неузальні одиниці з яскравою експресивністю репрезентують оригінальне мовомислення галичан у ХІХ ст., виражають потужні можливості національної лінгвальної системи. З'ясовано семантику й особливості творення репрезентантів okazionalної деривації, виявлено наявність чи відсутність приповідок, у яких засвідчено ці okazionalізми, у збірці Матвія Номиса (з урахуванням вказівки упорядника на регіон фіксації висловів), що дозволяє встановити загальноукраїнський чи локально галицький характер розглянутих пареміологічних одиниць. Важливо, що більшість із галицьких приповідок письменник прокоментував, що дає дослідникові унікальну можливість зрозуміти і значення вислову в контексті мовної картини світу галичан у ХІХ ст., і комунікативну ситуацію, у якій вживали цю мовну одиницю, і твірну основу, від якої утворено okazionalізм. Найбільш продуктивними є результати okazionalної лексичної деривації. Найпоширенішими способами творення okazionalних іменників є суфіксальний і конфіксальний, композиція, композиція із суфіксацією; дієслів — суфіксальний і конфіксальний; нечисленні okazionalні прикметники утворено переважно суфіксальним способом; okazionalні прислівники поодинокі. Показано багатство словотворчих засобів, здебільшого узальних, застосованих в акті мовотворчості. Виявлено й проаналізовано також семантичні okazionalізми.

Ключові слова: українська мова ХІХ ст., мовна картина світу українців ХІХ ст., паремії, способи словотворення, okazionalізм

1. ВСТУП

Okazionalізми є яскравим показником потужності мовної системи, який засвідчує її динамічний характер, виявом творчого пошуку індивідуальної та колективної мовних особистостей, засобом апеляції до емоцій

Ц и т у в а н н я: Гнатюк, Л. П. (2022). Okazionalна деривація як вияв специфіки народного мовомислення (на матеріалі *Галицько-руських народних приповідок*, зібраних і впорядкованих Іваном Франком). *Українська мова*, 2(82), 23–37. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.02.023>

адресата й активізації його мислення в певній комунікативній ситуації шляхом інтенсифікації виразності висловлення.

В українському мовознавстві загальноприйнятим є визначення окаязіоналізму, запропоноване Н. Ф. Клименко та Л. О. Пустовіт: «Окаязіоналізм (від лат. *occasionalis* — випадковий) — незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів словотворення чи норми мовної, що існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. Окаязіоналізми зіставляються зі словами узуальними, від неологізмів відрізняються тим, що зберігають свою новизну, незалежно від реального часу їх утворення» (Пустовіт & Клименко, 2007, с. 451—452). Ж. В. Колоїз розуміє окаязіоналізм ширше: це «новотворена одиниця (лексема, фраза, семема і т. ін.), відсутня в системі мови, невідома її носіям, здебільшого не відтворювана, а утворювана у процесі мовлення, спродукована для конкретної ситуації спілкування» (Колоїз, 2015, с. 3).

Актуальним проблемам сучасного українського окаязіонального словотворення присвячено праці Г. М. Віняр, Г. М. Вокальчук, В. В. Герман, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, Ж. В. Колоїз, Д. В. Мазурик, Л. І. Мацько, А. М. Нелюби, І. А. Самойлової, Н. М. Соллогуб, М. І. Степаненка, О. А. Стишова, Г. М. Сюти, О. М. Турчак, Т. Г. Юрченко та ін., у яких у різних аспектах досліджено індивідуально-авторські неологізми. Цікаві наслідки незузальної деривації, засвідчені в українській літературній мові та народній мовотворчості в часи незалежної України, наведено в лексикографічних працях *Словник новотворів української мови кінця ХХ ст.* Г. М. Віняр та Л. Р. Шпачук (2002), *Нове в українській лексиці: Словник-довідник* Д. В. Мазурик (2002), *Глумачно-словотвірний словник окаязіоналізмів* Ж. В. Колоїз (2003), *Лексико-словотвірні інновації* А. М. Нелюби (2004), *Український жаргон* Л. О. Ставицької (2005), *Нові слова та значення* Л. В. Туровської та Л. М. Василькової (2008), *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики* Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критської, Т. К. Пуздиревої, Ю. В. Романюк (2013); *Словотворчість незалежної України. 2012—2016* А. М. Нелюби та Є. О. Редька (2017) тощо.

Проте дослідники зауважують, що все ще недостатньо вивченим на сьогодні є окаязіональне словотворення як ресурс для поповнення і розвитку українського лексикону, зокрема його образного й оцінного потенціалу; як джерело виникнення нових словотвірних моделей для мовної категоризації сучасної дійсності (Кислюк, 2020, с. 31). На нашу думку, потребує ширшого висвітлення незузальне словотворення як результат мовної практики діалектоносіїв (про західнополіські окаязіоналізми див. Аркушин, 2014, с. 123—126); як продукт мовотворчості видатних постатей минулого (про окаязіоналізми у Г. Сковороди див. Гнатюк, 2010, с. 331—337); як наслідок лінгвокреативності національної мовної особистості, який проливає світло на окаязіональні дериваційні

процеси та їхній прагматичний потенціал у різні періоди розвитку української мови, дає важливу інформацію про специфіку певних фрагментів національної мовної картини світу й становить органічну частину історії української неології (про семантику, способи творення, долю в сучасній комунікації okazіоналізмів, засвідчених у складі пареміологічних одиниць, які зібрав Матвій Номис у збірці *Українські приказки, прислів'я і таке інше* (1864), див. Гнатюк, 2021). Оказіоналізми відіграють важливу роль у розширенні й поглибленні когнітивного простору української мови (Карпіловська, 2021), проте в історико-лінгвістичному аспекті ця проблема досліджена мало.

Природно, що неuzuальні дериваційні процеси притаманні мові на різних етапах її розвитку. Наслідки okazіональної деривації в мовній картині світу українців минулих століть у зіставленні з відповідними зуальними формами дають важливу інформацію про словотвірні можливості тогочасної української мови, провідні тенденції, способи й засоби об'єктивації нестандартного мислення.

Оказіоналізми попередніх періодів розвитку української мови потрібно досліджувати з урахуванням того, що не все те, що з погляду сучасної мовної свідомості здається наслідком ненормативного словотворення, є таким у межах певного історичного періоду функціонування української мови. Тому необхідно з'ясувати, чи ті одиниці, які видаються сучасному читачеві неuzuальними, були такими для мовця певної доби.

Мета пропонованої розвідки — виявити okazіоналізми з *Галицько-руських народних приповідок* (1901—1910), зібраних і впорядкованих Іваном Франком, з'ясувати їхню семантику й особливості творення крізь призму галицької мовної картини світу XIX ст.; установити наявність чи відсутність приповідок, у яких засвідчено ці okazіоналізми, у збірці Матвія Номиса (з урахуванням вказівки упорядника на регіон фіксації висловів), що дозволить зробити висновок про загальноукраїнський чи локально галицький характер розглянутих пареміологічних одиниць.

Важливо, що більшість із приповідок укладеної ним збірки І. Франко прокоментував, що дає дослідникові унікальну можливість зрозуміти і значення вислову в контексті мовної картини світу галичан у XIX ст., і комунікативну ситуацію, у якій вживали паремію, і твірну основу, від якої утворено okazіоналізм. Усі наведені нижче неuzuальні одиниці перевірено на предмет їх фіксації в словниках, зокрема в історичних та діалектних. Щодо наявності в реєстрі деяких лексикографічних праць окремих слів, які ми все ж вважаємо неuzuальними, даємо пояснення. При цитуванні джерел зберігаємо правопис оригіналу.

2. НЕУЗУАЛЬНІ ДЕРИВАТИ В ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДКАХ

2.1. Оказіональні іменники на позначення осіб

Відомо, що найбільш продуктивними є результати okazіональної лексичної деривації (Колоїз, 2007, с. 219), що підтверджує і наш аналіз галицьких паремій. Велику групу незувальних іменників у розгляданій збірці становлять репрезентанти осіб, утворені здебільшого за допомогою зувальних способів і засобів словотворення.

З-поміж okazіоналізмів на позначення осіб привертають увагу ті, які номінують людину як носія непроцесуальної ознаки, зокрема за внутрішніми характеристиками, адже в народі пильно придивлялися до схильностей і вдачі людини, наслідком чого нерідко був оригінальний спосіб їх об'єктивації з виразною оцінністю, здебільшого негативною. Цікавий фемінітив засвідчено від іменника чоловічого роду *кат* унаслідок використання зувального словотворчого суфікса: *Така пся кров, як катиці* (коментар упорядника: «Про лиху жінку. Катица — fem. від кат») (Ф. 2, с. 808).

Яскраво характеризують особу okazіональні композити з першою основою *дармо-*, яка репрезентує рідко вживаний нині прислівник *дармо* 'даремно': *То якийсь дармопчих, не робітник* (зауваження укладача: «Говорять про лінивого до роботи, а балакучого, жартолюбного чоловіка») (Ф. 1, с. 718); *То пан майстер дармохляп, що хто кине, а він хап* (коментар упорядника: «Глузують із голодранця, може, первісно нероботящого взимі муляря») (Ф. 1, с. 718). Наведені одиниці утворено за зразком *дармоїд*, *дармовис* (*дармовіс*) [Б. Грінченко пояснив наведені варіанти так: «1. Безполезно висящая вещь. 2. Пелерина въ шинели. 3. Брелокъ, подвѣска, подвѣсное украшеніе. 4. Лишний участникъ въ дѣлѣ, человекъ, присутствующій безъ надобности. 5. Phallus impotentis. 6. *Мн. ч.* Связь, перекладина между двумя кольями» (Г. 1, с. 358)], *дармограй* [Є. Желехівський і С. Недільський витлумачили *дармограй* як «*der umsonst spielt*» (Ж. 1, с. 172)]. Okazіональні лексеми, як і зувальні, постали шляхом поєднання композиції з нульовою суфіксацією: *дармопчих* < [той, хто] *дармо пчихає*; *дармохляп* < [той, хто] *дармо хляпає*.

Цікавими є незувальні іменники, які називають особу за зовнішніми ознаками. За територіальною належністю схарактеризовано особу у вислові *Вийшов як заболотей на милі*. Значення цього okazіоналізму упорядник збірки пояснив так: «*Заболотями* в Нагуєвичах називають селян із наддністрових сіл, як Грушів, Колодруби і т. и. Вони ходять звичайно дуже брудно від невилазного болота, в якому живуть» (Ф. 2, с. 187). На нашу думку, *заболотей* мотивовано сполукою *за болотом* і утворено з використанням уніфікса — різновиду одиничних зв'язаних морфем (Клименко, 2007, с. 777) — *-ей*. За даними *Словника афіксальних морфем української мови*, на понад 130 тис. простих афіксальних слів цей суфікс на позначення істоти засвідчено лише в *іудей*, *соловей* (САМУМ, с. 129).

Виразно експресивними є неузальні іменники, що позначають особу як носія процесуальної ознаки. Наведений у паремії *Оби бив який терпяк, а мусит тебе полаяти* віддієслівний okazіоналізм постав унаслідок використання суфікса *-ак* (графічно *-як* після напівпом'якшеного приголосного): *терпяк* < [той, хто] *терпить* (пояснення укладача: «Говорить чоловік напасникови, від якого довго зносив лайку і якому нарешті віддає таким за таке») (Ф. 3, с. 272). У лексемі *терпяк* суфікс *-ак* (графічно *-як*), узальний за формою, має okazіональне значення особи. За даними *Словника афіксальних морфем української мови*, на понад 130 тис. простих афіксальних слів графічний варіант суфікса *-ак* — *-як* — зі значенням особи засвідчений у відіменникових (*волияк*) і відприкметникових (*мертвяк*) дериватах, а від дієслів таких утворень практично не зафіксовано (САМУМ, с. 431). Отже, okazіоналізм *терпяк* — унікальний віддієслівний дериват.

Спосіб творення яскравого okazіонального іменника *доскоцень* у пареміях *О, то доскоцень, усього доскочит!* і *Доскоцень ніколи запізно не прийде*, записаних І. Франком у його рідних Нагуєвичах, вичерпно пояснив сам укладач: «Жартливе прозвище *доскоцень*, утворене зі слова *доскочити*, осягнути, здобути, на взір слова *скоцень* — лен, що, дозрівши сам, розпускає свої головки, так що насіне вискакує з них на землю» (Ф. 2, с. 61). Okazіоналізм виник за активною моделлю творення віддієслівних іменників, пор. *викидень, лежень, сидень* тощо.

Okazіоналізм *живко* з паремії *Хвалько сі хвалит, а будько буде, а живко жиє* утворено від *живий* суфіксальним способом за зразком інших іменників у наведеному вислові. Значення цієї приповідки стає зрозумілим, якщо взяти до уваги її варіант *Хвалько сі хвалит, а будько буде*, який І. Франко пояснив так: «Характеризують різницю між самохвалом і поважним чоловіком» (Ф. 3, с. 339).

Шляхом безафіксного словотворення постала назва особи, яка нікого не боїться: *І небоя вовки з'їли / ...ззідьит* (зауваження укладача: «Відповідають хвалькови або смільчакови, який каже, що того а того не боїться») (Ф. 1, с. 354); в іншому місці письменник тлумачить значення okazіоналізму: «*Небій* — такий, що нічого не боїться» (Ф. 3, с. 644). Цю паремію засвідчено й у збірці М. Номиса у формі *І небоя вовки їдять* (Н., с. 216, № 4314) із покликанням зокрема на Київ як місце її вживання, тобто наведена одиниця мала загальноукраїнське поширення.

Основоскладанням утворено okazіоналізм, який характеризує особу як носія процесуальної ознаки за рисами поведінки, у вислові *Комісар — скачиборозда* (коментар Франка: «Мабуть, мова про фінансового комісара, що слідить за нелегальним тютюном і за втікачами-селянами скаче по бороздах») (Ф. 2, с. 380). Прикметно, що засвідчені у приповідках найменування осіб *Нагнибіда* (коментар Франка: «Говорять про нуждаря, що гне свою біду») (Ф. 2, с. 573), *Кадигріб* (пояснення упорядника до приповідки *Кадигріб кадигробом*: «Згідно

говорять про попа, мовляв: піп ніколи не покидається свого звичаю») (Ф. 2, с. 311), утворені за такою самою моделлю (поєднанням дієслова 2-ї особи однини в наказовому способі й іменника в називному відмінку однини), підтверджують її продуктивність у народному мовомисленні й функціонують дотепер як українські прізвища.

Яскраво виразними є оказіональні антропоніми, утворені суфіксальним способом. І. Франко вичерпно пояснив, що слугувало мотивувальною основою творення імені вигаданої святої, засвідченого в паремії *Чесць Богу хвала, а св'яті Варгули на офіру*: «Приповідають, випиваючи чарку. Свята Варгуля — фантастична свята, утворена від слова *варга* = *губа*, себто: на офіру своїм власним устам» (Ф. 1, с. 201); пор. польське *warga* 'губа'. Шляхом використання узуальних суфіксів постали й неuzuальні антропоніми *Муравський* < *мурава* у фразеологічних одиницях *Віддати ся за Муравського* (коментар І. Франка: «Вмерти, про жінку») та *Від Муравського ніхто не втече* (примітка укладача: «Від мурави, якою покритий гріб, від гробу, смерти») (Ф. 2, с. 561), а також *Танська* < *таній* 'дешевий' (поширений у Галичині полонізм) уripовідці *Пані Танська, що в небі табаку продає* (коментар І. Франка: «Жартують із такого, що хоче щось дороге тано купити») (Ф. 3, с. 258).

2.2. Оказіональні іменники на позначення предметів і понять

В аналізованій збірці засвідчено чимало неuzuальних дериватів на позначення різних предметів і понять, актуальних для концептуальної і відповідно — мовної картини світу українців ХІХ ст. Значна частина з них утворена суфіксальним способом.

Внутрішня форма оказіоналізму *бринькачі* увиразнює його значення: *Де бринькачі, там і слухачі... / Коби бринькачі, будут слухачі...* (коментар І. Франка: «Бринькачі — гроші») (Ф. 1, с. 187). У словнику Б. Грінченка цю лексему пояснено як «звонкая монета» і проілюстровано лише першим із наведених у збірці І. Франка варіантів (Г. 1, с. 99).

Пов'язаний із банківською справою неuzuальний іменник надає жартівливого відтінку вислову *Пропали проценята* (коментар І. Франка: «Проценята — жартливо замість проценти») (Ф. 3, с. 665). Цей оказіоналізм утворено від усіченої основи лексеми *проценти* за допомогою узуального суфікса.

Яскравої експресивності надає неuzuальним іменникам на позначення органів людини суфікс згрубілості: *Коби не через горлище, а через кицище мусит* (коментар І. Франка: «Знач. коби проковтнути, а живіт якось стравить. Говорять про просту, несмачну страву, але також образово про якусь неприємну, гидку справу, яку чоловік таки мусить перебути») (Ф. 1, с. 596). Цей суфікс використано і для творення оказіоналізму у вислові *Поганий би му вік був! / Поганий би му вічище!* (пояснення письменника: «Знач. щоб жив погано, зазнавав нещастя, а ще більше сорому та зневаги між людьми») (Ф. 1, с. 327).

Зафіксовані у збірці okazіональні зооніми, які номінують свиню за зовнішніми ознаками, вступають у синонімічні відношення: *порилуч* і *моркогриз*. Перший із них, як свідчить контекст приповідки, має жартівливий характер: *Порилуч, а виразнійше кажучи: той когут, що носом ворота підносить* (Ф. 2, с. 766). Він мотивований іменником *рило* й утворений конфіксальним способом; імовірно також, що названий okazіоналізм виник під впливом дієслова *порити*. У вислові *Свиня — моркогриз* (коментар І. Франка: «Свиня любить дуже рити і виїдати моркву») (Ф. 3, с. 85) незуальний іменник утворено шляхом складання основ мотивувальної сполуки [*той, хто*] *моркву гризе*. Виразно антропоцентричним є okazіоналізм на позначення дрібної риби: *Риба — розіплюйхліб* (коментар І. Франка: «Їдючи дрібні риби, треба випльовувати багато дрібних кісток, при чім випльовуються також кавалки хліба») (Ф. 3, с. 19), утворений основоскладанням шляхом поєднання дієслова в наказовому способі й іменника.

Експресивно маркованим є демінутив *хвилейка*: *Раз у рік така хвилейка, що й тварина бисідує з собов, а тобі замурувало рот до матери* (коментар І. Франка: «Примовляла мати до сина, який увесь різдвяний вечір мовчав, розсердившись чогось на неї. Народне віруванє, що в різдвяний вечір воли та корови дістають дар промовляти людськими словами») (Ф. 3, с. 340). На нашу думку, *хвилейка* < *хвиленька* під впливом діалектного *малейкий* (СУМ 4, с. 605) < *маленький* або за зразком *хлопчейко* (пор. *Днись хлопчейка мати — велике що*; І. Франко зауважив: «Говорить чоловік, що має сина, помічника в роботі») (Ф. 3, с. 359). М. Зубрицький у своїй розвідці про імена, назви і прізвиська селян с. Мшанця колишнього Старосамбірського повіту підтвердив поширеність лексеми *хлопчейко* на цій території: «Діти мовлять *тату, мато*, а родичі кличуть дітий по імію, а батько або мати, бесідуючи про сина, повість: наш *хлопчейко*» (Зубрицький, 1907, с. 152). Антропоніми, зокрема прізвиськові назви, зберегли такі утворення, пор. *Скупейко, Стахейко*.

Більшість okazіоналізмів на позначення абстрактних понять утворено суфіксальним способом від відповідних прикметників. Привертає увагу іменник *біднівствó*: *З біднівствá пристав* (пояснення письменника: «Себто з бідного дому, з бідної сім'ї оженився і перейшов жити в жінчину сім'ю») (Ф. 1, с. 95). У словнику Б. Грінченка цю лексему подано в такому самому значенні й проілюстровано лише наведеною приповідкою зі збірки І. Франка (Ф. 1, с. 62), а у реєстровій частині лексикону Є. Желехівського і С. Недільського стаття *біднівство* (напевно, слово було відоме укладачам із галицьких паремій) відсилає до зуального *бідність* (Ж. 1, с. 28).

Оказіональна лексема *скупиця* 'скупість', засвідчена у приповідці *Ни наша скупицьи, но наш нистаток* (коментар І. Франка: «Говорять незаможні люди, не маючи чим прийняти гостей») (Ф. 3, с. 149), виникла шляхом додавання до прикметникової основи суфікса, уживаного

переважно для називання осіб, предметів, проміжків часу, робіт, які відбуваються протягом певного періоду, явищ природи, хвороб, стосунків між людьми (*молодиця, криниця, косовиця, ожеледиця, моровиця, крикливиця, міжусобиця*), а не абстрактних понять. Іншими словами, узуальний суфікс використано в оказіональному словотвірному значенні. Лексему *скупиця* ‘скупість’ наведено в *Лексиконі львівському: поважно і на жарт* і проілюстровано тією самою приповідкою, яку зафіксував І. Франко (ЛЛ, с. 714—715). Пор. з іншим варіантом вислову, у якому наведено загальноновживаний відповідник: *Не наша скупість, ино незможність* (Ф. 3, с. 149).

Оказіоналізм у паремії *Цвітень — переплітень, бо переплітає трохи зими, трохи літа* (коментар І. Франка: «Народній погляд на цвітневу погоду») (Ф. 3, с. 378) виник унаслідок римування. У приповідці названо дієслівну мотивувальну основу, від якої його утворено.

У збірці паремій привертають увагу неuzuальні топоніми, утворені суфіксальним способом від відповідних дієслів: *Бував у Буваличах* (коментар Франка: «Буваличі — фантастична місцевість для означення різних пригод, які трапляються чоловікові. Те ж Ном. 5775») (Ф. 1, с. 189); *Бував я в Буваличах і видав Видаличі* (зауваження упорядника: «Видаличі — всякі незвичайні сцени і лихі пригоди») (Ф. 1, с. 189). Вигаданий топонім *Лежухів* у приповідці *Іду до Лежухова* (примітка І. Франка: «Лежухів — не село, а місце, де лежиться») (Ф. 2, с. 458) мотивований, очевидно, іменником *лежух* (= *лежень*) (Г. 2, с. 353).

Оказіональний топонім *Тудорів* мотивовано прислівником *туди*: *Іди сину й до Тудорова, там вже є но єдна Циганка, й там се вженши, я ти ни бороню* (пояснення письменника: «Кепкуючи, говорять до парубка, який у своїм селі не може найти собі жінки») (Ф. 3, с. 300). Наявність омонімічного реального омоніма *Тудорів* (на Тернопільщині) породжує ефект мовної гри у свідомості реципієнта.

Потреба римування спричинила появу оказіоналізму *Вінінок* < *Вінніг* на позначення відомого міста: *Коби міні до Вінінку, там я знайду хліба дрібку* (коментар І. Франка: «Вінніг — головне місто канадської провінції Альберти, центр канадської еміграції гал. русинів. Приповідка повстала серед перших східно-галицьких емігрантів») (Ф. 1, с. 333).

2.3. Оказіональні прикметники

Неuzuальні прикметникові деривати також утворено переважно суфіксальним способом. Оказіональний прикметник *підскіцький* у вислові *Заграв му підскіцької* (пояснення письменника: «Іронічно: довів його до злости, так що чоловік аж підскакує спересердя») (Ф. 2, с. 193) мотивований іменником *підскік*, який Б. Грінченко пояснив як «прыжекъ, подпрыгиванье» (Г. 3, с. 179).

У своєму рідному селі І. Франко записав приповідку *Іди до мари маренної!*, де оказіональний прикметник *маренна* постав суфіксальним

способом унаслідок обігрування іменника *мара* (значення вислову письменник пояснив так: «З ненавистю: іди геть») (Ф. 3, с. 623). Ця модель для творення інтенсивів також відома українській мові: *сила-силенна, тьма-тьменна*.

Оригінальним є okazіоналізм *запливомізький*, утворений шляхом композиції із суфіксацією від [той, у кого] *запливли мізки: То якийсь запливомізький* (тлумачення упорядника: «Чоловік, якому мозок запливає різними дикими концептами, напівбожевільний») (Ф. 2, с. 206).

2.4. Оказіональні дієслова

З-поміж неuzuальних утворень у записаних І. Франком приповідках значну групу становлять дієслова, мотивовані іменниками. Від назви народного музичного інструмента суфіксальним способом утворено okazіоналізм, який, як свідчить покликання на територію його побутування, виник у рідному селі письменника: *Бандурити кому голову* (коментар Франка: «Дурити кого, туманити») (Ф. 3, с. 493). Можливо, значення в цьому випадку було підтримуване наголосом, унаслідок чого виник відзвук: *дуріти-бандуріти* (пор. *майстер-ламмайстер*). Цікаво, що *бандурити* навів і Д. Яворницький у значенні ‘натягувати’ (Я., с. 12). Іншими словниками цієї одиниці не зафіксовано. Напевно, йдеться про незалежне творення okazіоналізмів від того самого мотивувального слова на різних теренах України.

У своїх Нагуєвичих І. Франко почув і записав okazіональний дериват *позлодіяти: Дармо мене позлодіяв*, витлумачивши значення вислову так: «Назвав мене злодієм без підстави» (Ф. 2, с. 750). Це перехідне неuzuальне дієслово, яке має значення ‘назвати когось злодієм’, утворено префіксальним способом від *злодіяти* ‘чинити зло’. Припускаємо, що *злодіяти* існувало в народному мовленні поряд із зафіксованим у словнику за редакцією Б. Грінченка *злодіячити* «воровать» (Г. 2, с. 160). Це припущення ґрунтується на тому, що в *Російсько-українському словнику* за редакцією А. Кримського та С. Єфремова *злодіяти* наведено як один із відповідників до російського *злодействовать* (РУС 2(1), с. 124).

У галицьких приповідках натрапляємо на неперехідне okazіональне дієслово *полюдіти* ‘досягти повноліття’: *Коби полюділа, а покрасіє; Як полюдіє, то й пофайніє* (коментар письменника: «Про дівчину, що доходить до людей, т. зн. до дозрілих літ») (Ф. 2, с. 758). *Полюдіти*, імовірно, виникло за зразком форми доконаного виду полісемантичного дієслова *полюдніти* (< *людніти*), одним зі значень якого, за Б. Грінченком, є «возмужать» (Г. 3, с. 291).

Яскравим неuzuальним результатом національної мовотворчості є утворене конфіксальним способом дієслово *завишкати*, засвідчене у приказці *На велике ни завишкай, абись малого ни втратив* (примітка укладача: «Не завишкай» — не важ, не ризикуй») (Ф. 3, с. 518). Оказіоналізм *завишкати* мотивований іменником *вішка*, який Б. Грінченко пояснив так: «1. Чердак. 2. На вішках. На столбах» (Г. 1, с. 200). За

нашим власним спостереженням, у Галичині ще й досі можна почути в розмові між селянами «Поскладай сіно на вишках», тобто на горищі.

Конфіксальним способом утворено й дієслово *викоштитися* < *кошт*: *Я викоштіла ся на сина* (коментар І. Франка: «Видала богато гроший, щоб увільнити його з війська») (Ф. 3, с. 523).

Іронічне забарвлення має okazіоналізм *вкрохмалитися*: *Ото сі вкрохмалив!* (пояснення упорядника: «Впився») (Г. 3, с. 529). Б. Грінченко наводить *крохмаль* у двох значеннях: «1. Крахмаль. 2. Кисель» (Г. 2, с. 311). Наведений okazіоналізм мотивований лексемою *крохмаль* саме в другому значенні й утворений також конфіксальним способом.

Конфіксальним способом від іменників утворено й інші okazіональні дієслова, наприклад, *улютитися* < [увійти в] *лють*: *Як ся улютит, пак кістки миче* (примітка укладача: «Говорять про дуже сердитого чоловіка, що, розлютившись, проклинає навіть кости в гробі») (Ф. 3, с. 310). Цікавим є okazіоналізм *проширувати* ‘ставати ширшим’, мотивований іменником *шир* (пор. *шир* > *ширити*): *Землі сі не проширує, а богато народу намножило сі* (пояснення укладача: «Обсервація новочасного зросту людности, якому чимраз менше відповідає обшар управної землі») (Ф. 2, с. 239).

Префіксальним способом від *порядіти* ‘прибрати, привести до порядку’ утворено *допорядити*: *Допоряди до порядку* (коментар упорядника: «Дай тому лад») (Ф. 2, с. 768). Можливо, у процесі творення цієї форми мала місце гра слів, зумовлена сполукою *до порядку* в постпозиції до дієслова. Конструювання наведеної незузальної одиниці ґрунтується на посиленні звучання внутрішньої форми.

Незвичним для сучасної мовної свідомості є відчислівникове okazіональне дієслово *сорокувати*: *Не сорокуй, не сорокуй, за п'ят і двадцет дай, то ти заплатим за быкы* (пояснення укладача: «Говорять, торгуючися за бики, коли властитель жадає сорок ринських, а купці дають 25») (Ф. 3, с. 201).

Привертають увагу okazіональні дієслова, мотивовані словами інших мов. Сам упорядник у коментарі пояснював, як постав народний витвір *згердекати*, який походить із Лемківщини: *Як на чвека згердекат, то ані не знаєш, де ся обернут* (коментар І. Франка: «Характеризують суворого, острого пана, урядника. «Згердекат походить, мабуть, з німецького: Herda! себто: Ходи сюди!») (Ф. 2, с. 224). Таке народне спостереження походить із часів перебування Галичини у складі Австро-Угорщини (1772—1918). Сам письменник вказав на конфіксальний спосіб творення цього okazіоналізму.

Єврейським іменем *Лейба* мотивоване оригінальне незузальне дієслово *розлейбати*, від якого утворено дієприкметник: *Ходит як розлейбаний* (примітка упорядника: «Хитаючись і опустивши руки, недбалий та повільний») (Ф. 2, с. 458).

Одним із найбільш оригінальних дієслівних okazіоналізмів є *заверабожкатися*, похідний від вислову *вера, Боже: Ану заверабожкай*

ся! (коментар письменника: «Заверабожкатися — сказати *вера Боже*, те саме, що *ій Богу* або *бігме*) (Ф. 3, с. 572) й утворений також конфіксальним способом.

2.5. Оказіональні прислівники

Цікавим є okazіональний прислівник *во віченьки* у вислові *Забувим во віченьки* < *во віки* (зауваження укладача: «Зовсім забув. *Віченьки* від *віки*, не від *очи*) (ГРНП 2, с. 188), утворений із використанням узуального демінутивного суфікса.

Привертає увагу яскрава внутрішня форма okazіонального прислівника, утвореного шляхом складання основ дієслівної сполуки *паси коні*, у вислові *На паси-коні лежати* (коментар Франка: «Лежати на животі, підперши голову руками, позиція, в якій звичайно лежать конюхи, пасучи коней») (Ф. 2, с. 343, див. також Ф. 2, с. 457).

2.6. Семантичні okazіоналізми

У збірці галицьких приповідок зафіксовані okazіональні одиниці, які утворилися на основі узуальних лексем унаслідок семантичних дериваційних процесів. Шляхом актуалізації смислових потенцій лексеми *цілушка* постало її нове значення 'поцілунок': *Ліпша цілушка, йік обіймушка*. І. Франко слушно звернув увагу на використання узуально закріпленої матеріальної форми вираження як вторинної номінації: «Гуцульська гра слів: *цілушка* значить окраєць хліба з самого краю, але в сій приказці значить поцілунок» (Ф. 3, с. 387).

У розгляданій збірці натрапляємо на юкстапозитне утворення *Змуль-вода* (Ф. 2, с. 266) < *вода — неначе змуль*. *Змуль*, за свідченням Є. Желехівського і С. Недільського, мало відповідник у німецькій мові «*abgeschwemmte Erde, Schlamm*» 'затоплена земля, мул'; лексикограф наводить також *змуль-вода* із покликанням на І. Франка та поясненням «*Überschwemmung*» 'повінь' (Ж. 1, с. 307). Проте письменник, який записав наведений юкстапозит у своїх рідних Нагуєвичах, витлумачив його інакше: «Так називають сіно, що було під водою повені і яке чути болотяним запахом» (Ф. 2, с. 266). Це значення відрізняється від того, яке навів Є. Желехівський, тобто маємо справу з одиницею з okazіональною семантикою.

Цілком зрозумілою є мотивація okazіоналізму *кипа* у вислові *Кипить кипа без засипа, та й кипить та й кипить!* (коментар І. Франка: «*Кипа* тут у значіню окріп. Приспівувала до танцю жінка, якій скупий чоловік не дав круп засипати окріп на огні, а вона пішла в гостину») (Ф. 3, с. 699). Упорядник у поясненні вжив уточнювальне *тут*, оскільки узуальний омонім *кипа* Б. Грінченко витлумачив як «неповоротливий чоловік, толстая женщина» (Г. 3, с. 45). Було використано форму відомого іменника в okazіональному значенні.

У розгляданій збірці натрапляємо на дієслівні семантичні okazіоналізми, які постали як наслідок уживання слова в переносному значенні: *Заплачу ти, як сі грішми в телю* (коментар Франка: «Знач. як зроблюся

багатим, хоч сего не надіюся ніколи») (Ф. 2, с. 205). Узуальне дієслово *телитися* Б. Грінченко пояснив як «телиться» (Г. 4, с. 252); відповідно *втелитися* — форма доконаного виду.

Ми вже писали про дієслово *пирожитися* з оказіональним значенням, засвідчене в збірці паремій М. Номиса (Гнатюк, 2021): *Коли не періг, то й не пирожися; Коли пиріг, то й пирожися; Коли не періг, то й не перожися; коли не тямши, то й не берися* (Н., с. 86, 426); регіон поширення висловів — Київ, Канівщина тощо. У схожих контекстах лексема функціонує і в галицьких приказках: *Коли-сь не пиріг, не пирожися; Не пирожися, коли-с не пиріг* (коментар І. Франка: «Коли не господар, то не гоноруйся») (Ф. 2, с. 705); *Най не пирожитися, коли не пиріг; Не пирожися, коли-сь не пиріг, не ворожи, колись не Біг* (Ф. 2, с. 706). У словнику Б. Грінченка лексемі *пирожитися* наведено у двох значеннях: «1) О сло́в чого-либo, напр., глины: вздуваться <...>. 2) Важничать. *Коли не пиріг, то й не пирожися*. Ном. № 1002» (Г. 3, с. 152). Як бачимо, друге значення проілюстровано єдиним прикладом — розгля даною паремією. В одинадцятитомному *Словнику української мови пирожитися* зафіксовано із семантикою ‘здійматися (переважно про тісто)’, а також зазначено, що це слово може вживатися образно; як ілюстрацію до образного використання названої лексеми наведено ту саму паремію *Як не пиріг, то й не пирожися* (СУМ 6, с. 357). Отже, є всі підстави вважати, що значення дієслова *пирожитися* в наведених схожих контекстах є оказіональним.

3. ВИСНОВКИ

Отже, оказіоналізми з паремій збірки Івана Франка *Галицько-руські народні приповідки*, репрезентуючи оригінальне мовомислення галичан у ХІХ ст. і їхню мовотворчість, виражають потужні можливості національної лінгвальної системи і водночас — специфіку галицького мовного світу. Для засвідчених у галицьких приповідках неuzuальних одиниць із яскравою експресивністю характерне використання узуальних словотворчих ресурсів, які вражають різноманітністю.

Найбільш продуктивними є результати оказіональної лексичної дери вації, що спричинило появу оказіональних іменників, прикметників, діє слів, прислівників. Найпоширенішими способами творення оказіональних іменників є суфіксальний і конфіксальний, композиція, композиція із суфіксацією; дієслів — суфіксальний і конфіксальний; нечисленні оказіональні прикметники утворено переважно суфіксальним способом; оказіональні прислівники поодинокі. В окремих випадках неuzuальні одиниці утворено з використанням уніфікса або узуального суфікса з оказіональним словотвірним значенням. Засвідчено також семантичні оказіоналізми.

Окремі з розглянутих паремій, у яких наявні неuzuальні лексеми, наведено й у збірці Матвія Номиса з покликанням на центральноукраїнські території, тобто такі пареміологічні одиниці мали загальноукраїн-

ське поширення. У перспективі важливо дослідити okazіональне словотворення в діахронії, що дозволить простежити еволюцію його засобів і способів, а також специфіку національної мовної картини світу й національної мовної свідомості на певному часовому відрізку.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Г. — Грінченко, Б. (упор.). (1996—1997). *Словарь української мови* (т. 1—4). Київ: Наукова думка.
- Ж. — Желеховский, Е., & Недільский, С. (упор.). (1886). *Малорусско-німецкий словарь* (т. 1—2). Львів: Друкарня товариства імені Шевченка.
- ЛЛ — Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2015). *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Н. — Номис, М. (упор.). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Наукова думка.
- РУС — Кримський, А., Ганцов, В., Голоскевич, Г., Грінченкова, М., Калинович, М., Ніковський, А., Ярошенко, В. (ред.). (2017). *Російсько-український словник: у 4-х т.* (т. 2: З — Н, вип. 1: З — К). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1929).
- САМУМ — Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Карпіловський, В. С., & Недозим, Т. І. (ред.). (1998). *Словник афіксальних морфем української мови*. Київ: [б. в.].
- СУМ — Білодід, І. К., Горещкий, П. І., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Швидка, Н. І., Доценко, П. П., ... Головащук, С. І. (ред.). (1970—1980). *Словник української мови: в 11-ти т.* (т. 4: І — М; т. 6: П — Поїти). Київ: Наукова думка.
- Ф. — Франко, І. (упор.). (2006—2007). *Галицько-руські народні приповідки* (т. 1—3). Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Я. — Яворницький, Д. (упор.). (2017). *Словник української мови* (т. 1: А — К). Харків: Фоліо.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин, Г. Л. (2014). *Народна лексика Західного Полісся*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки.
- Гнатюк, Л. П. (2010). *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*. Київ: ВПЦ «Київський університет».
- Гнатюк, Л. П. (2021). Оказіоналізми з українських паремій XIX століття: семантика, способи творення, доля в сучасній комунікації. У Р. Kowalski (red.), *Slowotwórstwo w przestrzeni komunikacyjnej* (s. 85—98). Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Зубрицький, М. (1907). Імена, назви і прозвища у селян с. Мшанця, Старосамбірського пов. *Записки Наукового товариства імені Шевченка, LXXIX, 5, 142—154.*
- Карпіловська, Є. А. (2021). Оказіоналізми в когнітивному просторі мови. *Prace filologiczne: rocznik Wydziału polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego poświęcony językoznawstwu, LXXVI, 231—243.*
- Кислюк, Л. П. (2020). Узуальне й okazіональне словотворення в різностильовій мовній практиці. *Українська мова, 2, 31—44.* <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.031>
- Клименко, Н. Ф. (2007). Уніфікс. У В. М. Русанівський & О. О. Тараненко (ред.), *Українська мова: енциклопедія* (с. 777). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Колоїз, Ж. В. (2007). *Українська okazіональна деривація*. Київ: Акцент.
- Колоїз, Ж. В. (2015). *Неузуальне словотворення*. Кривий Ріг: НПП Астерікс.
- Пустовіт, Л. О., & Клименко, Н. Ф. (2007). Оказіоналізм. У В. М. Русанівський & О. О. Тараненко (ред.), *Українська мова: енциклопедія* (с. 451—452). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Статтю отримано 09.06.2022

Статтю схвалено 12.06.2022

LEGEND

- F.** — Franko, I. (Ed.) (2006). *Halys'ko-Rus'ki narodni prypovidky* (Vols. 1—3). Lviv: Vydavnychiy tsentr Lvivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
- H.** — Hrinchenko, B. (Ed.). (1996—1997). *Slovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1—4). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ia.** — Iavornyt's'kyi, D. (Ed.). (2017). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vol. 1: A — K). Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- LL** — Hobzei, N., Simovych, K., Iastrems'ka, T., & Dydyk-Meush, H. (2015). *Leksykon lvivs'kyi: Povazhno i na zhart*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- N.** — Nomys, M. (Ed.) (1993). *Ukrains'ki prykazky, prysliv'ia i take inshe*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- RUS** — Kryms'kyi, A., Hancov, V., Holoskevych, H., Hrinchenkova, M., Kalynovych, M., Nikovs'kyi, A., Iaroshenko, V. (Eds.). (2017). *Rosiis'ko-Ukrains'kyi slovnnyk* (Vol. 2: Z — N, Part 1: Z — K). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Original work published 1929) (in Ukrainian).
- SAMUM** — Klymenko, N. F., Karpilovs'ka, Ie. A., Karpilovs'kyi, V. S., Nedozym, T. I. (Eds.). (1998). *Slovnnyk afiks'al'nykh morfem ukrains'koï movy*. Kyiv: [b. v.] (in Ukrainian).
- SUM** — Bilodid, I. K., Horets'kyi, P. I., Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Shvydka, N. I., Dotsenko, P. P., Chertoryz'ka, T. K., ... Holovashchuk, S. I. (Eds.). (1970—1980). *Slovnnyk ukrains'koï movy: v 11-ty t.* (Vol. 4: I — M; Vol. 6: P — Poity). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Zh.** — Zhelekhovskiy, Ie, & Nedil's'kyi, S. (Ed.). (1886). *Malorusko-Nimetskyi slovar* (Vols. 1—2). Lviv: Drukarnia tovarystva imeni Shevchenka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Arkushyn, H. L. (2014). *Narodna leksyka Zakhidnoho Polissia*. Lutsk: Skhidnoievropeis'kyi natsional'nyi universytet im. Lesi Ukraïny (in Ukrainian).
- Hnatiuk, L. P. (2010). *Movnyi fenomen Hryhoriia Skovorody v konteksti staroukrains'koï knyzhnoi tradytsii*. Kyiv: VPTS “Kyïvs'kyi universytet” (in Ukrainian).
- Hnatiuk, L. P. (2021). Okazionalizmy v ukrains'kykh paremiï XIX stolittia: Semantyka, sposoby tvorennia, dolia v suchasniï komunikatsii. In P. Kowalski (Ed.), *Słowotwórstwo w przestrzeni komunikacyjnej* (pp. 85—98). Warsaw: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (in Ukrainian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2021). Okazionalizmy v kohnityvnomu prostori movy. *Prace Filologiczne: Rocznik Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego Poświęcony Językoznawstwu, LXXVI*, 231—243 (in Ukrainian).
- Klymenko, N. F. (2007). Unifiks. In V. M. Rusaniv's'kyi & O. O. Taranenko (Eds.), *Ukrains'ka mova: Entsyklopediia* (p. 777). Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrains'ka entsyklopediia” im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Koloiz, Zh. V. (2007). *Ukrains'ka okazional'na deryvatsiia*. Kyiv: Aktsent (in Ukrainian).
- Koloiz, Zh. V. (2015). *Neuzual'ne slovotvorennia*. Kryvyi Rih: NPP Asteriks (in Ukrainian).
- Kysliuk, L. P. (2020). Uzual'ne i okazional'ne slovotvorennia v riznostyl'ovii movniï praktytsi. *Ukrains'ka Mova*, 2, 31—44. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.031> (in Ukrainian).
- Pustovit, L. O., & Klymenko, N. F. (2007). Okazionalizm. In V. M. Rusaniv's'kyi & O. O. Taranenko (Eds.), *Ukrains'ka mova: Entsyklopediia* (pp. 451—452). Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrains'ka entsyklopediia” im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Zubryts'kyi, M. (1907). Imena, nazvy i prozvyshcha u selian s. Mshantsia, Starosambirs'koho pov. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, LXXIX*, 5, 142—154 (in Ukrainian).

Received 09.06.2022

Accepted 12.06.2022

Lidiia Hnatiuk, Doctor of Sciences in Philology,
Professor in the Department of the Ukrainian Language and Applied Linguistics,
Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv
14 Taras Shevchenko Blvd, Kyiv 01601, Ukraine
E-mail: lidahnatjuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8318-3900>

**OCCASIONAL COINAGE AS A MANIFESTATION OF ETHNIC
VERBAL THINKING SPECIFICITY: WITH REFERENCE
TO GALICIAN-RUTHENIAN FOLK PAROEMIAS
COLLECTED AND ARRANGED BY IVAN FRANKO**

The paper discusses occasional coinages found among items registered and published by Ivan Franko in his *Galician-Ruthenian folk paroemias* collection (1901–1910). These highly expressive entities represent the original verbal thinking of the 19th century Galicians and exhibit the great potential of the Ukrainian national language system as well as the specificity of the Galician linguistic world picture. The author elucidates their peculiar semantic and derivational features as compared with those of occasional coinages presented in M. Nomys' paroemia collection, and so determines whether they are all-Ukrainian or specifically Galician. Significantly, Franko supplied each entry in his collection with a commentary, which enables a researcher to grasp the meaning of a paroemia within the framework of the 19th century Galicians' linguistic world picture, the communicative situation within which the item was used, and its underlying stem. The most productive was the occasional derivation of lexemes. Occasional substantives were mostly formed by means of suffixal and confixal derivation as well as composition (sometimes combined with suffixation). Occasional adjectives are few and, as a rule, derived by suffixation, and adverbial coinages are still more infrequent. The author demonstrates the richness of the modes of derivation, mostly occasional, that were employed in acts of linguistic creativity, as well as tracing and analysing instances of semantic occasional formations.

Keywords: occasional coinage, means of derivation, paroemias, the Ukrainian language of the 19th century, the linguistic world picture of the 19th century Ukrainians